

Bogdan Radica

Živjeti – doživjeti

Eseji

Priredio:

Božidar Petrač

AGONIJA EUROPE (1940.)

Predgovor

Stara Europa umire. Ova krilatica ispunjava danas svakog čovjeka zaprepaštenjem, zabrinutošću i užasom. Velik proces unutarnjeg raspadanja Europe, kojem smo svjedoci gotovo dvadeset godina, približava se kraju. Jedna velika civilizacija koja obilježava svu bit Europe suši se iščiljena i sagorijeva u mraku i u neizvjesnosti. Cijeli jedan svijet vjerovanja i nadanja umire, dok pred nama nema ničega što bi nam moglo doslutiti nade i vjerovanja.

Sve je porušeno. Čovjek je pogođen u svome dostojanstvu, u svojoj biti i u svojoj budućnosti. Duh je izgubio vrijednost svoje snage i svoga djelovanja. Pregazila ga je najbrutalnija materija. Osjećaj i ukus uprljani su u močvarama sadašnjice. Individualna i pozitivna religija izložena je neviđenim udarcima najgrubljih elementarnih instinkata. Etika, moral, estetika, ukus, geometrija, zakoni, pravo, dužnosti i obaveze, pravila i cijeli jedan život vjekovnog iskustva pogođeni su u svojim osnovama.

Europa je oduvijek bila promatrana kao sinteza Atene, Rima i kršćanstva. Osnove ove sinteze sasvim su rasklimane i razdrmane. Od Atene preživio je Gorgijin sofizam, dok Sokratova žrtva umire u iluzijama ponekog usamljenog intelektualca. Od Rima je uskrsnut duh propadanja, cezarizma i poganstva. Kršćanstvo proživljava jednu od svojih najdubljih i organskih kriza. Ono je postalo predmetom dubokih kritika i udaraca s najoprečnijih strana. Ova knjiga, pored ostaloga, nemirno svjedoči o njegovoj sudbini i o daljnjim mogućnostima njegova održanja. Sve europske vrijednosti, svi pojmovi na kojima se osnivala civilizacija Zapada i stvarala od sebe žarište našeg Planeta doživjeli su brodolom i slom u svijesti novih generacija. Sveobuhvatna sumnja zahvaća sve osjećaje i sve spoznaje.

Stara Europa umire u neodređenosti Pariza, u neizvjesnosti Londona, u jednostranoj volji Berlina, u sumraku Rima, u ognju Madrida i u svakom kutku blijedoga Zapada. Zar zajedno s njom umire i mit o pobuni anđela i mit o izlišnosti vječnog Prometejeva revolta, besmisao Sokratove žrtve i, naposljetku, besciljnost Kristova poslanja?

Ovo pitanje mučilo je i neprestano muči svakog, pa i našeg čovjeka, koji se vraća na Zapad s osjećajem zabrinutosti i unutarnjeg nemira. Ono se nalazi u osnovi dubokog unutarnjeg nemira Splitsanina Marka Marulića na prijelomu Europe između srednjeg vijeka i humanizma i renesanse te u Njegoševim apokaliptičnim vizijama Europe XIX. stoljeća, kad posljednje faze europskog prometejstva doživljavaju unutarnji, dramatičan slom. Između tih dviju figura naš je čovjek neprestano tražio i težio tome da pronade mogućnost suživljavanja i suosjećanja sa Zapadom, ali je u isti mah izricao i svoje sumnje, svoju mržnju i prezir čovjeka s periferije koji zna i osjeća što to znači živjeti na mostu i u sjecištu najprotivnijih strujanja i utjecaja. Između Istoka i Zapada Europa je za tog čovjeka oduvijek značila i nadu i razočaranje, i vjeru i sumnju. Marko Marulić zamjenjuje padovanske i firentinske salone otočkim samoćama šoltanskog Nečujma s isto toliko očaja i zadovoljstva kao što je i Njegoš bježao iz Napulja ili iz Venecije na visove crnogorske. Poput španjolskog i naš je čovjek izložen vječnom razjašnjavanju sa Zapadom. Svijesti i besjede naših ljudi stoljećima nose biljeg i pečat nesporazuma i nesuglasica, ali u isti mah i dodira, susreta i razgovora.

Ove stranice nisu nikakvo novo ili daljnje zauzimanje i određivanje stava našeg čovjeka prema svijesti Zapada i prema duhu Europe. Vremena su previše zapletena, ne-određena i nejasna da bi danas netko mogao donositi zaključke i zauzimati ne naš, nego ni svoj stav. Apsolutno se pretvorilo u relativno. Bezgranični i neomeđeni individualizam odveo nas je u očaj krajnjeg relativizma i skeptici-zma. Impresije i

dojmovi zamijenili su sudove i mišljenja. Dijalektika je dala za pravo čovjeku da sve može dokazati i sve obraniti. »Pogubna bolest mišljenja« – da se izrazimo riječima Španjolaca XVII. stoljeća – nakon nekoliko stoljeća izvanrednih i gotovo neograničenih nada izazvala je u čovjeku sumnje, očaj i bezizlazno duhovno i idejno stanje. Europska je svijest potresena i uzdrmana.

Bilo je dakle nužno napustiti svilene pejsaže, blistave perspektive zapadnih gradova, vječnošću ispunjene muzeje, sjajni materijalni život civilizacije, veličanstvo kulture i potražiti europskog čovjeka, Europljanina i zapadnjaka. Pokucati na vrata njegove kule bjelokosne i njegove asketske usamljenosti i zatražiti od njega odgovor na piramide pitanja. Trebalo je otkriti tog čovjeka, iznijeti pred njega sumnje, obasuti ga i iznenaditi mnoštvom pitanja i razjašnjenja. Takvo gledanje Zapada, takvo zadržavanje na stazama Europe – koje nije označeno ni u jednom bedekeru – iziskuje naše vrijeme. Ono ulazi u okvir naše opće zabrinutosti i naših svekolikih traženja. Tu se Europa ogleda u svoj svojoj drami unutarnjeg umiranja.

Stranice ovih susreta i razgovora s Europom iznose te ljude s njihovim mislima i problemima izvan okvira literature i knjiga. Od Guglielma Ferrera do Miguela de Unamuna – koji svojim životom i svojom misli simboliziraju najoriginalniji i najpotpuniji uspon Europljanina zadnje polovice XIX. i prve polovice XX. stoljeća – izložen je niz ličnosti i ljudi, od najpoznatijih pa do manje poznatih, koji ispovijedaju svoje misli, svoju zabrinutost, svoje očajanje i svoje sumnje u sudbinu Europe i Zapada. Čitatelj će uglavnom naići na pitanja koja trgaju i lome sadašnjicu i sastati se s ljudima koji su svoju vlastitu sudbinu učinili istovjetnom sa sudbinom čovjeka i njegove biti. Jasno je da se uz idejni sukob dviju Europa i dvaju Zapada nalazi i sudbina Rusije. Ona odsutnošću svoje prisutnosti ispunjava sav nemir i svu neodlučnost Zapada. A od Zapada je ovdje ponajprije ono što se po cijenu neizrecivih osobnih žrtava još moglo oduprijeti navalama vremena, ali i ono što je izišlo u susret vremenu i prihvatilo imperativ njegove neumitne volje. Trebalo je održati objektivnost i dati mogućnosti da se svi ljudi čuju. Trebalo je na svakom koraku izbjegavati sebe i zapostavljati svoje mrsko Pascalovo »ja« ispred onoga što su govorili ljudi sa Zapada i iz Europe. Zato je pisac tim ljudima prilazio sa zebnjom jednog od najnesretnijih naraštaja koji s pravom i s razlogom traži odgovor na bezdan sumnja i na ponore zagonetaka nagomilanih vjekovima grešaka, zabluda i loše postavljenih obmana. On je u tome naporu iznošenja misli i riječi ljudi sa Zapada i onih koji su ovamo zalutali s ruskih strana htio poglavito da kroz njih progovori dvadeset godina strmoglavog europskog propadanja: presudnog u daljnjem razvoju čovjeka i njegova duha.

Iz svih najoprečnijih shvaćanja i iz svih najproturječnijih mišljenja koja ispovijedaju ljudi međusobno sasvim različiti, tuđi jedan drugome i koji vrlo često i ne znaju za svoje supostojanje izbija jedinstveno i zajedničko gledanje na sudbinu Europe i na sudbinu čovjeka. To je nagrada za napor sadržan u razgovorima ovih susreta. Ali to je odmah i otužno otkriće kaosa koji vlada europskom misli. Ako zajedničke europske svijesti više nema, ako Europa nestaje i iščezava ispred nas u patetičnom i dramatičnom sukobu najoprečnijih duhovnih i ideoloških strujanja, izvor treba tražiti u kaosu zapadne misli. Ona je izazvala sveopću uzdrmanost zemlje i svijeta, čovjeka i društva. Naš je čovjek – čovjek s europske periferije – u doticaju s ljudima Zapada i Europe mogao osjetiti taj kaos u njegovoj složenosti i u veličini njegovih krajnjih razmjera. Vraćajući se često sa Zapada na svoj daleki i zaboravljeni otok, on je sa sobom nosio nemir, razočaranje i očaj svoga vremena i svoga naraštaja. Cjeline nije bilo, zaključaka nema. Jer naš je naraštaj, kako kaže engleski pjesnik, izložen i izgubljen »između dvaju svjetova: jedan već mrtav, drugi nemoćan da se rodi«. Ali prije njega jedan je čovjek iz ove knjige vidio svu tragičnu dilemu Europe, Zapada, naše civilizacije i našega naraštaja, izloženog i bačenog između dvaju svjetova. Iz njegova svjedočanstva mi znamo da je taj mrtvi svijet bio sjajan, velik i moćan. Za onaj drugi svijet, koji nije u stanju da se rodi, i koji treba biti svijet naše sutrašnjice, nitko nam nije u stanju pretkazati smjer, smisao i cilj.

Stara Europa dakle umire. Mi njezino umiranje osjećamo ovdje na Zapadu, u srcu stare Rousseauove Ženeve, u sumraku Pariza, u ognju Madrida, u navalama Berlina i Rima, u mraku daleke i nepoznate Moskve. Mi se nalazimo na prekretnici »između dvaju svjetova«, između prošlosti i sadašnjosti, na dohvatku krvave budućnosti, u društvu ovih ljudi, s njihovim riječima i mislima, ovijeni maglom i nepoznanicom idućih dana. Jedan je poredak srušen; drugi se ne vidi; jedan je svijet nestao, novoga još uvijek nema; stare su se iluzije iščahurile, novih još uvijek nema. Sve je oko nas opustjelo i sagorjelo. Jedna stara Europa umire...

Možda će ipak iz ovog sveopćeg sljepila i iz ovog potpunog mraka iskrsnuti misao vedrija i život bolji i plemenitiji? Možda ćemo ipak – jednoga dana – poslije duga lutanja stazama Zapada, izmoreni i izgla-

dnjeli od traženja, pronaći okvir i zadovoljstvo dalekog otoka? Možda će ipak iz sutrašnje Europe iskrsnuti bolji čovjek kojega godinama čekamo?

Ženeva, srpanj 1939.

Autoportret Bogdana Radice

Razgovor vodio Karl Mirth

Generacija Bogdana Radice koja je ugledala svijet prije šezdeset godina, bila je izložena dvama svjetskim ratovima, gigantskim ideološkim sukobima i revolucijama, usponu tehnike, koja je inauguirala eru atoma i sputnika, a pred njom se još nalaze tolika nova čudesa koja vrijeme ubrzanim koracima donosi. Nikada u povijesti nije jedna generacija uspjela vidjeti tolike i tako sveobuhvatne promjene. U jeku tih globalnih promjena, ta je generacija uzela učešća u događajima koji su bili od sudbonosne važnosti za tok, kojim danas plovimo.

Još u srednjoškolskim klupama u Splitu, Radicu je pero dovelo u prvi dodir s javnim životom koji ga je fascinirao i on je mladenačkom energijom punim jedrima zaplovio u kulturni i javni život. Danas, u šezdesetoj, i u najboljoj snazi, pun energije, on u mnogočem predstavlja izuzetnu pojavu. Kao književnik, novinar, sveučilišni profesor, Bogdan Radica je na svakom od tih područja zarezao duboku brazdu.

Već više od dvadeset godina Radica boravi u Sjedinjenim Državama Amerike. Kroz to vrijeme on je u hrvatskim iseljeničkim i izbjegličkim listovima, a posebno u kanadskom »Hrvatskom glasu« i »Hrvatskoj reviji«, objavio više članaka nego itko drugi. No daleko važnija i značajnija je Radicina suradnja u američkim časopisima i novinama. Do danas nijedan drugi Hrvat nije tiskao toliki broj članaka u tolikom broju američkih revija i novina, među kojima se nalaze najutjecajnije publikacije Amerike; i ni jedan drugi Hrvat nije svratio svojim pisanjem u američkom novinstvu na se toliku pažnju američke javnosti kao što je bio slučaj s Bogdanom Radicom.

U raznim razdobljima i prilikama Radica je bio ili uzrokom ili predmetom kontroverzija. Svojim oduševljavanjima davao bi punog oduška, ali isto tako i svojim razočaranjima. I u ovim potonjima ne bi nikoga štedio. Njegovi ideološki i politički obračuni bili su uvijek istovremeno i obračuni sa samim sobom, koji dramatski ilustriraju put jednog intelektualca u traženju rješenja općeljudskih, kao i onih specifičnih, koje je ovo stoljeće velikih promjena postavilo i postavlja pred narod iz kojeg je potekao.

U polemikama i obračunima, Radica je u svom elementu kao riba u moru. Karakteristično je da uvijek, kad s nekim ili nečim obračunava, on istovremeno na drugu stranu uzdiže ono, što smatra boljim, vrijednijim, korisnijim. Izgleda tako da Radica trajno vodi onu borbu iz prastare iranske religije – borbu između svijetla i tmine koji se neprestano izmjenjuju kao dan i noć.

U New Yorku Bogdan Radica posjeduje lijepi prostrani stan na domak zapadne strane Central Parka i novog new-yorškog kulturnog središta, Lincoln Centra. U pojedinim zgodama na primanjima u njegovom stanu može se sresti preko stotinjak uglednih pisaca, novinara, diplomata, profesora i drugih istaknutih predstavnika javnog života ove svjetske metropole. Uz Bogdana, ne manje zasluga za te veze ide gospođi Nini Radici, kćeri poznatog talijanskog povjesničara Guglielma Ferrera, ženi visoke kulture, koja živo sudjeluje u intelektualnim stremljenjima svoga supruga.

Uz sve te brojne i istaknute veze u newyorškom društvu u američkim intelektualnim krugovima, poglavito onim liberalne orijentacije, Radica je ipak najsretniji kad se nađe u krugu svojih užih zemljaka. Mnogi Hrvati koji su prošli kroz New York mogu posvjedočiti o gostoprимstvu, koje im je ukazao Bogdan Radica, a da ne govorimo o mnogim newyorškim Hrvatima, koji se dosta često nađu u domu Bogdana Radice, da izmijene mišljenja, rasprave politička i kulturna pitanja ili da se sretnu tamo s kojim interesantnim posjetnikom.

Ja osobno stupio sam u dopisivanje s Radicom tamo negdje 1948., dok sam još boravio u Europi.

Izmijenili smo mnogo pisama. Kasnije su to nadopunili osobni dodiri, a sada, živeći već niz godina u New Yorku, mi smo sprovedli doslovno stotine i stotine sati u razgovorima. U toku tih pismenih i usmenih izmjena misli, bilo je zgodimice i burnih u koje bi se Radica unio sa svim žarom svog južnjačkog temperamenta. No općenito takvi okršaji doprinosili su boljem uzajamnom poznavanju i razumijevanju. Radičina životna iskustva i doživljaji izvanredno su zanimljivi. Urgirao sam ga da, ako nema vremena da opiše sve, da bar obradi razdoblje Drugog svjetskog rata, svoja iskustva iz diplomatske službe Kraljevine Jugoslavije, sukob s Fotićem, prilaženje Šubašiću i Titu i bijeg od komunizma. To tim više, što on sve to može popratiti s mnogim dokumentima s kojima raspolaže. Izgleda da će se Radica i dati na to da opiše najvažnije uspomene i događaje, ali možda će potrajati koju godinu dok to dovrši. Sada, povodom njegove šezdesetgodišnjice života, mislio sam da je zgodna prigoda, da makar i u kraćoj formi ocрта svoj životni put i da na temelju iskustava pruži perspektivu naše suvremene stvarnosti kako je on gleda. Kakvi mu se čine izgledi za budućnost? Što bi on posebno stavio na srce mlađim generacijama hrvatskih intelektualaca.

Sjedili smo ovaj put u prostranom Radičinom salonu, sami na domak velikog kamina. Na tom kamenu za vrijeme božićnih dana obično bi pucketala vatra koju bi Bogdan podjarivao, podtičući drveni panj pa bi tako u ovom gradu, u kom je moderna tehnika dovela do neviđene primjene automatskih procesa, stvarala onu toplinu domaćih ognjišta, koja se ne može ni mjeriti, ni regulirati fizičkim spravama i instrumentima. Okruženi knjigama, uljenim slikama talijanskih majstora, jednim Meštrovićevim drvenim reljefom i crtežem, pitao sam Radicu da mi nešto kaže o svom najranijem djetinjstvu u Splitu. I meni slika Splita živi i nakon toliko godina u sjećanju u živim bojama u kojima se odražuje u plavetnilu Jadrana, donosi mi miris našega mora, borova i kadulje s Marjana i dozivlje zvukove Tijardovićevih melodija i toliko toga drugoga, a kamo li tek Radici, kome je to rodni grad, s kojim je on ostao kroz cijeli život usko povezan i kome je prije nekoliko godina posvetio jedan odličan esej.¹ Kako je Radica vrlo osjećajne naravi, što po prvom dojmu čovjek ne bi očekivao, sjećanje na djetinjstvo ga je očito uzбудilo. Počeo je govoriti polagano, kao da traži riječi, a to kod njega nije nikada slučaj, da se nakon kratkog vremena nađe u svom punom pripovjedačkom zamahu:

– Rodio sam se u Velom Varošu, kraj Svetog Križa, 26. kolovoza 1904. Po ocu sam Varošanin, a po majci Lučanin, jer su Čulići živjeli uglavnom svi skupa ispod Fortice kraj Svetoga Roka. Veli Varoš i Lučac stvarno su najznačajnije četvrti grada Splita jer su još od vremena dolaska Hrvata u Dioklecijanov grad ostale čisto hrvatske. Ta su dva predgrađa vrlo brzo istisla dalmatinsko-talijanski elemenat iz Dioklecijanove palače i sa splitske pijace i načinila ga najprije »slavenskim«, a zatim hrvatskim gradom. Moji Radičinovi bili su starinom graditelji, zidarski majstori i kasnije inženjeri. Smodlaka, koji je imao velikog smisla za etimološko istraživanje jezičnog korijenja, napisao je da prezime Radica ima značenje graditelj kao Radovan. On je zapisao, da su Radice sišli preko Poljica iz Hercegovine. I uistinu to se prezime nalazi u trogirskim i splitskim knjigama iz XII. stoljeća, ali mislim kao ime žene. Kerubin Šegvić je, naprotiv, smatrao da je Radica stvarno italijanizirano Radić iz vremena venecijanske vlasti. Prezime je svakako vrlo rijetko, ima ga danas u Poljicama, u Splitu, i, ako se ne varam, na otoku Korčuli. Nacionalno i politički Radičinovi iz Velog Varoša bili su uvijek Hrvati, borili su se skupa s nacionalnim elementima protivu Bajamontija i talijanske općine na strani s narodnjacima koji su tada bili slavenski orijentirani. Kasnije su bili Starčevićanci, konačno Trumbićevci i, naravski, pristalice Srpsko-hrvatske koalicije i politike Frana Supila. U suštini, moji su uvijek bili Trumbićevci protiv Smodlake, Tartaglie, a u Jugoslaviji federalisti, dok konačno nisu prišli Radiću i njegovu pokretu; isto tako uglavnom i Čulićevi iz majčinog plemena. Kod nas nije bilo automaša ni austrofila: sve je najprije bilo u znaku sjedinjavanja Balkana, zatim razočaranje u Jugoslaviji s Beogradom, ali kod nas nije nikada bilo hrvatskog ekstremizma, ni, dabome, ustaštva! Ali Radičinovi su uvijek bili poznati kao *puntari*, što znači da su u ranijim vremenima bili i protiv talijanskog presizanja na Split i Dalmaciju i protiv Austro-Ugarske monarhije. To *puntarstvo* živi oduvijek i u meni u raznim oblicima nacionalnog i intelektualnog rebelstva; nikada u životu nisam bio ni smiren ni zadovoljan sa samim sobom.

– *To znam i predobro. To rebelstvo Vas je i dovelo ovamo. Siguran sam da ga se ne ćete nikada ni riješiti.*

¹ *Vješni Split*. Portret jednoga grada. Bogdan Radica. *Hrvatska revija*, VII., 2 (26), lipanj 1957., str. 117.

– To imate pravo.

– *Ali bolje je da Vas ne prekidam. Pripovijedajte mi o Vašem školovanju i prvim dodirima s pisanom riječi.*

– Odgodio sam se u pučkoj školi Velog Varoša koju je tada vodio brat mojeg oca, nadučitelj Vjekoslav Radica. Njemu dugujem, što sam još u najranijem djetinjstvu zavolio knjigu i čitanje. On je bio sakupljač splitskih pučkih pjesama, »Sa Marjana Vila javlja«, i u njegovoj sam biblioteci po prvi put naišao na knjige Matice hrvatske i Srpske književne zadruge. Tako sam već u pučkoj školi čitao i ćirilicu, jedini među đacima. Ali pravi osnovni i humanistički odgoj stekao sam u splitskoj klasičnoj gimnaziji gdje je još uvijek vladao duh don Frane Bulića i Natka Nodila. Kao mladi srednjoškolac don Frani Buliću sam vrlo često ministrirao kod mise i njemu imam zahvaliti što je uvijek savjetovao mojem ocu da me pošalje na studije, kako je on govorio, u Europu. On je htio da se posvetim arheologiji, ali mene je uvijek privlačila publicistika, i tada književnost. Među profesorima koji su formirali moju intelektualnu mladost bili su Rabadan i Barač iz klasike; Ivačić iz povijesti; Lozovina iz talijanske književnosti, naročito Dantea, i, konačno, iz hrvatske i srpske književnosti Ante Petravić, s kojim sam se kao đak i kasnije kao književni poletarac često sukobljavao, osporavajući mu poznavanje jezika i estetski smisao u shvaćanju književnog djela. I, usprkos svemu tome, njima trebam biti zahvalan što sam stekao duboki humanistički odgoj, koji mi je zauvijek ostao osloncem u mojim intelektualnim traženjima. Te naše klasične gimnazije bile su košnice klasičnog i humanističkog znanja, kritičkog duha, koje su stvarale elite, kojih se teško danas može pronaći i u većim zemljama zapada.

– *Možete li mi reći nešto o dominantnim ideološko-političkim strujanjima tog vremena i kakav utjecaj i odjek su ta strujanja imala na vas, omladinu u srednjoškolskim klupama?*

– Uoči Prvog rata i zatim poslije stvaranja Jugoslavije Split je bio centar svih onih velikih revolucionarnih promjena koje su odredile razvoj čitavog našeg života. U nijednom gradu Hrvatske takozvano revolucionarno jugoslavenstvo nije imalo višeg i dubljeg idealnog odjeka, koliko u tome; i nigdje razočaranja nisu bila toliko teška i strašna, koliko u njemu. Split je bio grad »Orjune«, u čijoj je organizaciji bilo mnogo oportunistički, ali i priličan broj idealista, koji su uistinu smatrali da se srpsko-hrvatsko nacionalna integracija može provesti putem sile. Na sve njih utjecala je neobično talijanska nacionalfašistička ideologija. U svojem glasilu *Pobedi*, pisali su ekavštinom u znaku Skerlićeve teorije, kod njih se osjećao duh D'Annunzija, Corradinija i konačno samog Mussolinija. Stari Trumbićevci nisu prilazili toj organizaciji pa prema tome niti moji ni ja. U tim godinama ja sam prolazio duboku religioznu krizu. To su bile godine kad sam mnogo čitao talijanske i francuske konvertite, naročito Papinija, što me je i privuklo da se približim katoličkom pokretu. Tako sam se u sedmom i u osmom razredu gimnazije upisao u omladinsku katoličku organizaciju »Pavlinović«, iako to nije godilo mojem ocu koji je bio antiklerikalac. Naša je organizacija bila na udaru »Orjune« zato što je bila katolička i hrvatska. U toj organizaciji upoznao sam i Matu Ujevića, koji je bio napustio sinjsku franjevačku gimnaziju zato što nije mogao da se opredijeli za redovničko zvanje. Ujević je na sve nas »mlade literate« ostavio dubok utisak, uglavnom zato što je govorio i vladao sjajnim hrvatskim jezikom. Iako seljačko dijete bez manira i pateći duboko od neke alijenacije koju izazivlje grad na sve seljačke sinove, koji stižu u Split da žive među građanima, ja sam Ujevića iskreno zavolio. Skupa smo pokrenuli i uređivali jedan šapirografirani časopis koji se zvao *Studium*, u kome sam ja pisao o Papiniju. Bila je za mene neopisiva radost kad sam taj članak poslao Papiniju, a on mi odgovorio vlastoručnim pismom.

U gimnaziji među kolegama bio je Branko Jelić. On je bio potomak Poljičana, otac mu je bio školski učitelj. Branko je bio prava Hrvatina i uvijek je napadao one profesore koji su propagirali jugoslavenstvo. Bio je neobično odvažan i na sve nas, gradsku djecu, ostavljao je dojam neustrašivog borca za hrvatsku stvar. Mi smo, gradska djeca, bili vrlo mlaki. Nije nas zanimala nacionalna borba. Jelić je bio jedini u razredu koji se uvijek hvatao u koštac sa svakim, đacima i profesorima, kad je bila riječ o hrvatstvu.

– *Kakav su trag ostavila na Vas daljnji politički razvoj te Vaša prva opredjeljenja iz gimnazijskih dana?*

– Politički na sve je nas jako utjecao don Sturzo i njegova kršćansko-demokratska nauka. Međutim, poslije mature, ja se nisam upisao u »Domagoj« ni u kakvu katoličku organizaciju. Mogao bih ovdje i ka-

zati da nisam pripadao nikakvoj političkoj stranci ni intelektualnoj grupaciji, osim Društvu hrvatskih književnika, Udruženju jugoslavenskih novinara, sekcija Zagreb, i P.E.N. klubu sekciji Zagreb. Glasao sam svega jedanput u životu, i to u Splitu za Trumbićevu Federalističku stranku, skupa sa svojim ocem. To je živa istina o svim tim mojim političkim »oportunističkim podvizima«, kako se to često piše u emigrantskoj štampi. Nisam nikada napisao niti jedan programatski takozvani državotvorni jugoslavenski članak, kako mi se to vrlo često pripisuje. U našoj kući vladao je duh Srpsko-hrvatske koalicije i Balkanskih ratova. Otac mi je izabrao ime Bogdan iz Strossmayerova kalendara, i naša je obitelj bila među onima koje su pali li krijesove na Marjanu, kad je Splitom prolazio prestolonasljednik Aleksandar, kao i onda kad je u Split stigla srpska vojska. Ali, kad je osjetila da se nad Hrvatskom pojavila politika srbizacije, i moja se obitelj, skupa s najvećom većinom puntarskog i slobodarskog Splita, okrenula prema Hrvatskoj.

– *Koliko znam, Vi ste vrlo rano počeli tiskati svoje stvari. Možete li mi reći nešto potanje koji su bili prvi listovi u kojima ste surađivali i o kakvoj se je vrsti suradnje radilo?*

– Počeo sam pisati feuilletone u splitskim dnevnicima. Najprije u *Hrvatskoj riječi* koju je tada uređivao Kerubin Šegvić, i zatim u splitskom *Novo doba*, čiji sam redoviti suradnik postao tek poslije smrti Vinka Kisića, kad je list prešao u ruke don Vinka Brajevića, koji je bio čovjek širih vidika od Kisića, i davao nama, takozvanim Splićanima iz splitskih familija, veće mogućnosti surađivanja. Istine radi, moram istaknuti, da sam svoje prve stvari tiskao u katoličkom dnevniku *Jadran*, u kome je u isto vrijeme surađivao i Mate Ujević. Bilo je to vrijeme kad je *Jadran* objavio jedan upadljiv feuilleton mladog Ante Padovana pod naslovom »Bangaloziki«, koji je karakterizirao tučnjave i ekspeditivne nasrtaje orjunaša na mirno građanstvo hrvatske orijentacije. U to vrijeme na mene je veliki utjecaj imao Kerubin Šegvić, u čijoj sam kući na otoku Šolti često boravio; skupa smo jednog dana posjetili ruševine Marulićeva ljetnog zaseoka Nečujan, kad je don Kerubin, vozeći sa mnom čamac, sricao stihove iz Marulića i iz Lucićeve »Robinje«. Prožet starčevićanac, Kerubin Šegvić nije mrzio Srbe. On je tek zazirao od one splitske i dalmatinske inteligencije koja se neracionalno utapala u jugoslavenstvo, davajući Beogradu i Srbima osjećaj da mogu raditi sve što hoće od Hrvata. U to vrijeme orjunaštva i neracionalnog jugoslavenstva nastala je i njegova kovanica *rasica*, s kojom je on okrštao Grizogone, Tartaglie, Leontiće, Ljubiće i ostale splitske i dalmatinske advokate, koji su nastojali da Split i Dalmaciju orijentiraju prema Beogradu, a protiv Zagreba. (Rasica je onaj otpadak i nečistoća, koju dalmatinski težak baca kad čisti ulje). Ta je kovanica strašno pogodila ne samo orjunaše, nego i svu onu inteligenciju i poluinteligenciju koja je slijedila Svetozara Pribićevića. Ta se je kovanica zatim proširila i po Zagrebu koji je sve Dalmatince zvao »rasicom«.

– *Split Vaše mladosti bio je i Split Ante Trumbića i Split Tina Ujevića i niza drugih, koji su u ovoj ili onoj mjeri doprinosili političkim i kulturnim zbivanjima vremena, a koji su svi skupa davali i jedinstveni pečat i posebni kolorit Vašem rodnom gradu. Zanimalo bi me da čujem koju o njima iz Vaših sjećanja.*

– Točno je da se u to vrijeme vratio u Split dr. Ante Trumbić, i ne samo on, nego i veliki dio hrvatskih intelektualaca i književnika jugoslavenske orijentacije. Svi su oni bili jako razočarani. Trumbić to nije otvoreno još tada pokazivao, ali, kako sam s njim uspio razgovarati nekoliko puta, mogao sam shvatiti, da predstoji velika ogorčena borba koja se poslije i razvila. U Split se tada vratio Vladimir Čerina iz Italije, poznati urednik revolucionarnog časopisa *Vihor*. On je već tada bio umno poremećen, lutao je po Splitu uvjeren da ga progone tajni agenti tada poznate talijanske glumice Ade Negri, u koju se on bio zaljubio dok je bio u Italiji, a ona ga nije htjela. Tu je dolazio i Tin Ujević, također nervno bolestan, trošeći sve svoje noći i dane u alkoholu, zatim Ulderiko Donadini, koji je šetao Splitom u nervnom afektu. Koliko Čerina, toliko i Ujević bili su profinjeni erudite koji su mnogo toga čitali na Zapadu, ali Zapad je na njih ostavio strašan utisak dubokih unutrašnjih slomova i lomljenja koje su oni tek donekle uspjeli izraziti. Dok Čerina nije mogao više ništa pisati, Ujević je ipak uspio da poslije svih tih iskustava duboke neurastenije izrazi sve najbolje i najjače od sebe. Značajno je jedno, da je sva ta takozvana nacionalistička revolucionarna omladina na povratku iz Europe ostala potpuno razočarana Jugoslavijom, kakvu je oblikovao Beograd. Iako vrlo mlad, ja sam gledao na taj svijet s mnogo bojazni, i želja da napustim zemlju postajala je kod mene vrlo jaka. Takozvani povratnici sa Zapada imali su dosta muka da se snađu, ali oni, koji su ostali kod kuće, lakše su se prilagođivali. U Splitu je tada službenu kulturnu politiku vodio Niko Bartulović s Mirkom Korolijom, na koje hrvatski orijentirana inteligencija nije gledala ni sa simpatijom ni s poštovanjem. Split je uz načelnika Tartagliu, međutim, jako oživio i od sitnog provincijskog grada naglo izrastao u oveći centar.

Takozvani kolaborateri s Beogradom iskorišćivali su konjunkturu i razvijali Split, dok je stari Split gundao i nostalgički sanjao o hrvatstvu. Srbijanci su dolazili u Split i rado u njemu provodili ljeto sve dok se Split poslije atentata u Skupštini nije sasvim opredijelio za Hrvatsku i počeo ih tvorno napadati i inzultirati po ulicama, odbijajući čak da ih dvori u kavanama. Slobodan Jovanović mi je često govorio da se u Splitu osjeća kao u predgrađu Beograda. Mislim, da to nije bio slučaj poslije 1928.

Popili smo crnu kavu, a onda sam Radicu zapitao da mi kaže o svom odlasku na studije.

– Poslije mature, otišao sam na sveučilište u Ljubljani da poslije jedne godine predem u Italiju, najprije u Firenzu, a zatim u Rim.

Uslijed čega sam se odlučio da idem na studije u Ljubljani? Mi smo u Splitu u vrijeme rata bili vrlo naklonjeni prema Slovencima. Janez Evangelist Krek posjećivao je Split, Vinko Brajević je pisao o njemu i o Sloveniji, učili smo slovenski i Slovenija nas je privlačila. U Ljubljani sam upoznao vodeću slovensku inteligenciju Izidora Cankara, Franca Steleta, Terseglava, koji su se bili vratili iz Rusije, zatim sociologa Gosara, kao i veliki broj mladih pjesnika i slikara, braću Kralj, pjesnika Vodnika, kritičara Borka. Ljubljana je bila jako civilizirana sredina, i poslije Splita i Dalmacije, upravo nordijski mirna i sredena. Na nas Dalmatince težak dojam je činilo vidjeti u subotu navečer u svim kletima gotovo svakog Slovenca nakresanog ili pijanog, od naših profesora preko uglednih novinara i književnika, do naših kolega.

– *Mogu shvatiti kakav je bio kontrast za Vas: Split i Ljubljana! Ali iskustva i dodiri odanle sigurno su Vam dosta vrijedili i vrijede. Hrvatski intelektualci većinom nisu dovoljno detaljno upoznati sa slovenskim prilikama. Nakon Slovenije, rekoste, Vi ste otišli u Italiju. Kakav je dojam ostavio na Vas prvi susret s tom zemljom? Koji su bili Vaši prvi značajniji susreti?*

– Ja sam u Italiju stigao malo poslije Matteotijeve afere kad je talijanska opozicija bila načinila stvarno samoubojstvo, povukavši se na Aventino, i tako ostavivši Mussoliniju slobodne ruke da konačno konsolidira svoj režim sve do kraja prošlog rata. Bio je to trenutak duboke unutrašnje krize kad je sve drhtalo, i opozicija, ali i režim; nitko stvarno nije znao kuda zemlja ide, a svatko je sumnjao da bi se Mussolini mogao održati i dati Italiji onih dvadeset godina prividnog mira i prividne konsolidacije. Firenza je bila prvi talijanski grad koji je na mene ostavio neizbrisiv dojam. Ja sam, naime, već bio posjetio Italiju odmah poslije rata, prilikom jednog hodočašća, s mojim tetkama koje su me povele, i već tada je Rim na mene ostavio dubok dojam, kao i Firenza. Bio sam tada u trećem razredu gimnazije, i kad sam se vratio, sjećam se, napisao sam cijelu knjigu o tome putu, koja, naravno, nije nikada bila objavljena, a sigurno je bila i nepismena. Ovaj ponovni sada više-manje trajniji susret s Firenzom, bio je čitav događaj u mojem životu. On je, pouzdano, izmijenio čitav smjer mojeg daljnjeg života. Ono što me je privlačilo na sveučilištu, bilo je vrlo malo. Upisao sam se odmah i pohađao predavanja historičara Gaetana Salveminija iz suvremene europske povijesti. Ali, to je trajalo svega jedan semestar, jer je Salvemini morao napustiti Italiju, uslijed svojeg antifašizma. Osim toga, njegova su predavanja bila uvijek prekidana od strane velike većine studenata, koji su svi bili mahom učlanjeni u fašističke omladinske organizacije. Obično za vrijeme tih demonstracija vikalo se: »živjela talijanska Dalmacija«. Bilo nas je svega trojica koji nismo učestvovali u tim demonstracijama, jedan bugarski đak Milko Račev, jedan Švicarac, čijeg se imena ne sjećam, i ja. Jednog dana prišao mi je Salvemini, zapitavši me radi čega ne demonstriram; i kad sam mu se predstavio, pozvao me je u svoj stan, i otada pa sve do njegove smrti ostali smo u intimnim vezama. Salvemini je upravo tada trebao izdati svoju poznatu knjigu *Dal Patto di Londra alla Pace di Roma*, kojoj je napisao opširan uvodnik; u toj je knjizi Salvemini sakupio sve svoje članke iz svog časopisa *L'Unità*, u kojima je zagovarao jednu liberalnu i inteligentnu suradnju između Italije i Jugoslavije. On me je zamolio da taj predgovor prevedem na naš jezik i da ga objavim u nekom našem listu. Ja sam stvar ponudio *Novoj Evropi* čiji je urednik Milan Ćurčin to odmah prihvatio. Tako sam i najprije postao suradnikom zagrebačke *Nove Evrope* i zatim *Obzora*. Dotada ja sam se javljao u Zagrebu samo u *Hrvatskoj prosvjeti*, koju je uređivao Ljuba Maraković, jedan od najjeruditnijih hrvatskih literarnih kritičara. Nažalost, Maraković je sve tiskao što sam mu slao, bez ikakve primjedbe ili kritike, što nije bilo pozitivno za jednog mladog pisca, dok je Ćurčin nekoliko puta čitao, ispravljao i slao natrag članak, da se ispravi. Ćurčin je, naime, naučio kod Engleza, da je zadaća editora, da svaku stvar ispravi i tek ispravljenu tiska. To nitko nije kod nas radio ni u Zagrebu ni u Beogradu, osim Ćurčina, i zato su se ljudi na njega uvijek žalili. Meni je pokojni Meštrović više puta u Americi znao kazati, da su moji članci, a mislio je i na sebe, bolji otkako ih Ćurčija »ne ispravlja«. Dok sam bio u Firenzi, upoznao sam na sveučilištu mladog Lea Ferrera, koji me je poveo u svoj stan, gdje sam upoznao i nje-

gova oca Guglielma Ferrara i njegovu majku Ginu Lombroso. Oni su bili vrlo veliki prijatelji pokojnog Frana Supila; tako je kasnije došlo do objavljivanja Supilovih pisama Ferrerovima u *Obzoru*, u *Novoj Evropi*, i kasnije u *Hrvatskoj reviji*. Posjećivanje Ferrerovih bilo je vrlo teško, jer je tada fašistička policija bila uvijek pred vratima njegove kuće. Taj kontakt sa Salveminijem i s Ferrerom kasnije rastvorio mi je oči o laži, koju fašizam predstavlja, zato nisam nikada imao nikakvih iluzija ni o fašizmu ni o Mussoliniju. U Firenzi sam posjetio također Giovannija Papinija, koji u to vrijeme nije bio fašist, nego je i sam vrlo često u povjerenju kritizirao fašizam i sve njegove postupke. Naročito je osuđivao način, na koji fašizam postupa sa Salveminijem i s Ferrerom. Ali veliki dio književnika i umjetnika, koje sam sretao u Papinijevoj kući, bili su sasvim naklonjeni fašizmu.

– *Koliko znam, Vi ste iz Firenze kasnije prešli u Rim. Što biste mi ovom zgodom posebno spomenuli iz Vaših dodira i Vašeg djelovanja u talijanskoj prijestolnici?*

– Kad sam iz Firenze prešao u Rim, moj krug poznanstava s ljudima i idejama ondašnje Italije još više se je proširio. Milan Ćurčin je nagovorio dra Milivoja Dežmana, glavnog urednika *Obzora* i direktora Tipografije, da me imenuje rimskim dopisnikom, što je poboljšalo moju materijalnu i socijalnu situaciju. *Obzoru* sam slao redovno političke komentare i čitav niz informativnih članaka i eseja o životu i razvoju talijanskog kulturnog života, koji su obično bili tiskani u feilletonu *Obzora*. Objavio sam čitav niz razgovora s vodećim talijanskim književnicima o kojima se tada znalo u Italiji i u svijetu, u prvome redu Ferrerom, Croceom, Pirandellom, Papinijem, Sofficijem, Palazzeschijem, Marinettijem i t. d. U Rimu sam se tada dublje upoznao s Benedetom Croceom, čije sam političke eseje prevodio u *Novoj Evropi* i o čijim sam knjigama mnogo pisao u *Obzoru*, u *Savremeniku*, u *Hrvatskoj reviji* i drugdje. Croce je tada bio u velikoj nemilosti režima, i na sve nas koji smo ga redovno posjećivali u Senatu gledalo se porijeklo, iako je Croce bio vrlo oprezan kad je govorio o fašizmu, dok je bio jedini među opozicijom, koji nikada nije govorio negativno o monarhiji. »injenica što je bio kraljevski senator, bila je kod njega važna. U Rimu je na mene gotovo najveći utjecaj imao Adriano Tilgher, kritičar i filozof, koji se je od Croceova đaka i miljenika, protivu istoga urotio, i pisao svakako najuvjerljivije protucroceovske studije i pamflete. Tilghera sam mnogo prevodio u *Obzoru*. U Rimu je tada bio osnovan i poznati Institut za Istočnu Europu, gdje su među ostalima radili čuveni slavisti Ettore lo Gatto, Giu-seppe Prezzolini, Oscar Randi, Aurelio Palmieri, svi su ti ljudi bili neobično naklonjeni prema svima nama koji smo se htjeli baviti proučavanjima tih pitanja. Rezultat svih ovih veza i susreta bilo je to da sam u *Novoj Evropi* objavio nekoliko specijalnih svezaka posvećenih suvremenoj Italiji, uvijek imajući u vidu da objektivno predstavim fašističku i antifašističku Italiju. Ti su svesci imali svoju svrhu ukoliko su našu javnost stavljali u kontakt s idejama pisaca, koji su izvan Italije bili vrlo malo poznati. Mislim da sam bio jedini koji je tako otkrio Marija Missirolija, Rensija, Vinciguerru, Ernesta Buonaiutija, Fausta Martinija i t. d. Od mladih u Italiji bio sam povezan s Gobettijem i često sam surađivao u njegovu listu *La Rivoluzione Liberale*. U Rimu sam tada upoznao, prije njegova napuštanja Italije, don Sturza, i naravski, Alcide de Gasperija. Preko njih postao sam vrlo dobro obaviješten o prilikama u Italiji. Veliki dio mojih izvještaja iz Italije o političkom razvoju objavljivani su u *Obzoru* pod raznim potpisima i bio gotovo uvijek datiran iz Švicarske. Kako je fašistički režim počeo sve to jaču kontrolu obavještavanja, i moj položaj dopisnika postajao je sve teži. Dogodilo se, naime, nekoliko puta da je, iako su moji izvještaji u *Obzoru* bili zabilježeni kao da navodno dolaze iz Lugana ili iz Ženeve, bilo ipak lako fašističkoj cenzuri ustanoviti, da sam te informacije mogao dobiti samo iz kruga onih ljudi s kojima sam se družio, a to su mahom bili sve sami neprijatelji režima. Tako je na primjer moja situacija postala jako teška kad su u tri prilike i *Obzor* i *Manchester Guardian* objavili slične informacije o ekonomskoj krizi režima. To je bilo uslijed toga što sam s dopisnikom *Guardiana* Cecil Spriggom bio intimno povezan, i skupa smo izmjenjivali vijesti.

– *Ne samo iz tih zanimljivih pojedinosti, koje sada po prvi puta čujem, nego i iz sveg ostalog Vašeg rada, zaključujem da je Vaš boravak u Italiji bio od presudnog značenja za Vaše intelektualno formiranje.*

– To je točno. Moje dugogodišnje iskustvo u Italiji bilo je važno za cijeli moj život. Otada sam ne samo shvatio sav smisao modernog totalitarizma, nego ga i zauvijek zamrzio. Fašizam me nije nikada mogao osvojiti ne samo zato što sam iz njegove unutrašnjosti upoznao njegovu duboku laž, nego i zato što me dnevni kontakt s talijanskom najozbiljnijom i najdubljom inteligencijom uvjerio da od fašizma ničega dobrog ne može doći talijanskom narodu.

Kroz fašizam i njegovu formu totalitarizma ja sam također prozreo i unutrašnju kontradikciju jednog mnogo složenijeg totalitarizma koji obično zovemo komunizmom ili marksizmom. Dva najveća duha našeg vremena, koja se međusobno nisu slagala, Ferrero i Croce, uvjerali su me svojom napisanom i živom riječi u duboke kontradikcije fašizma i marksizma. Značajno je da sam kasnije u Jugoslaviji, za vrijeme boravka pod komunizmom, došao do sličnih saznanja i sličnog iskustva koje sam doživio u fašističkoj Italiji. Radi toga sam, parafrazirajući frazu talijanskog historičara Luigi Salvatorellija »nacionalfašizam«, nazvao jugoslavenski komunizam »nacionalkomunizmom«, ili točnije, »komuno-fašizmom«. Naša takozvana marksistička inteligencija i njeno vodstvo stvarno je oduvijek prakticiralo marksizam u okviru nacionalističko-fašističke integracije.

Za vrijeme boravka u Italiji mnogo sam, naravski, studirao povijest starog i srednjeg vijeka, kao i političke nauke po teoriji Gaetana Mosca. Iz Italije sam ponio najbolje utiske: u nijednoj zemlji svijeta kontakt s njenom inteligencijom nije bio lakši i sretniji, najveći dio književnika slao mi je uvijek svoje knjige, a dio njih primao me je i u svoj stan. O svemu tome imam ogromno mnogo zabilježaka u svojim dnevnicima koje sam uvijek rado vodio. Za cijelo vrijeme mojeg boravka u Italiji nisam nikada došao u doticaj s hrvatskim emigrantima, niti sam ikada s mojim talijanskim prijateljima i poznanicima ulazio u bilo kakve »zavjere« osim onih koje su se odnosile na opoziciju protivu fašizma. Često sam nosio tajne izvještaje talijanskih antifašista antifašistima u Pariz ili u Švicarsku, i natrag.

– *Ali najzad Vas je Pariz osvojio i Vi ste ostali tamo?*

– Da. Utjecaj Pariza na talijansku inteligenciju bio je neobično velik tako da sam već u Italiji mnogo čitao francusku književnost, jer se o njoj gotovo uvijek govorilo u razgovorima među književnicima. Svaka nova knjiga Gidea ili Valérya ili Alaina, Mauriaca, Duhamela, Romaina Rollanda, Julesa Romainsa, očekivala se s velikom znatiželjom. Iako je fašistička štampa neprestano napadala Pariz i osuđivala i žigosala sve što je bilo francusko, rugala se svemu, što je bilo demokracija, ipak su svi očekivali svaku novu pojavu iz Pariza i često voljeli putovati u Pariz. Tako i glavni fašistički ideolozi gledali su prema Charlesu Maur-rasu, čitali njegovu »Action Française«, i, naravski, zanosili se za revolucionarnim sindikalizmom i revolucionarnom mistikom Georgea Sorela, učitelja samog Mussolinija. Tako sam u Italiji počeo sanjati za Parizom. *Obzor* i »Tipografija« imali su u Parizu za svojeg stalnog dopisnika Matu Vučetića koji je taj posao sjajno vršio. Vučetić je prema meni bio jako otvoren, iako stariji po godinama izvanredno prijateljski raspoložen. On je tada bio pravi pariški bohem, što znači iskren, otvoren, načitan i pun onoga Bergsonova životnog elana, koga smo tada svi ne samo čitali, nego i u sebi nosili. Ja sam tada povremeno objavljivao u *Obzoru* feuilletone, koje je Dežman plaćao dinar po retku, i tako uz ono što mi je otac slao, po Parizu pečalbario. Tada je Pariz bio najljepši jer smo bili gladni ali i sretni. S Vučetićem osnovali smo »Udruženje novinara iz Jugoslavije«, čiji je on bio predsjednik, a ja tajnik. U Parizu je tada boravio i Leo Ferrero s kojim sam se neprestano družio. Zahvaljujući njemu i Andréu Germainu, francuskom književniku, upoznao sam tada cio književni Pariz, među ostalima Paul Valérya, André Gidea, Jacques Maritaina, Berdjajeva, i t. d. U Italiji bio sam jedanput posjetio i, Maksima Gorkoga, dok sam u Parizu vidio Mereškovskoga, Kuprina, Balmonta, i t. d. O svemu tome ima mnogo u mojoj »Agoniji Evrope«, kao i u mnogim novinskim i književnim člancima po raznim našim časopisima. Za vrijeme boravka u Parizu došla je vijest o atentatu u Skupštini. Tada je Mato Vučetić organizirao cijelu akciju u obranu Stjepana Radića protiv beogradskog zločina, skrenuvši pozornost svim pariškim krugovima, da uzmu u zaštitu progonjeni hrvatski narod. U Pariz je tada stigao i sin Stjepana Radića, Vladimir, s kojim smo često skupa bili. U to isto vrijeme bio je stigao u Pariz i dr. Ante Trumbić sa svojom gospođom, on je odsjeo u malom pariškom Hotelu de l'Opera u Rue Helder, gdje i ja sada uvijek odsjedam kad sam u Parizu. Jednog nas je dana pozvao na ručak kod Pocardya na Boulevard des Italiens s Leom Ferrerom. Trumbić je tada bio jako razočaran s razvojem događaja u zemlji, i meni preporučivao da se nikako ne vraćam u zemlju.

– *Niste do sada spomenuli kako ste došli u vezu s Miguelom de Unamunom i španjolskim književnicima. Znae li da tek kad sam boravio u Španjolskoj i pročitao veći dio njegovih djela u originalu, saznao sam da je njegova »Niebla« prevedena na hrvatski. Čitao sam, naravno, kasnije Vaš razgovor s don Miguelom u Hendayi, ali me posebno zanima kako je došlo do Vašeg prvog dodira s njim?*

– Za vrijeme mojeg boravka u Italiji i u Parizu, osim što sam se upoznao s modernom francuskom književnošću, jako me je mnogo zanimala i nova španjolska književnost, o kojoj se također vrlo mnogo

pisalo u Italiji. Na veliki dio talijanskih književnika dubok je dojam ostavio Miguel de Unamuno, čija su dva djela bila prevedena na talijanski jezik, u prvom redu komentar Don Quijoteu i Tragični osjećaj života kod ljudi i naroda. Zauzimanjem Tilghera stupio sam u doticaj s Unamunom koji mi je odgovorio na nekoliko pisama. Kako je to bilo vrijeme diktature Prima de Rivere, ja sam također došao do ideje da *Nova Evropa* posveti cio jedan svoj svezak suvremenoj Španjolskoj. Unamuno je za taj specijalni broj napisao i uvodnik, u kome je, između ostaloga, pokazao i svoje zanimanje za našu narodnu pjesmu. Ja sam posjetio Unamuna u Hendayi, na granici Francuske i Španjolske, gdje je živio u emigraciji, i to sam napisao cijeli niz svojih razgovora s njim, što je najprije objavljeno u *Književniku* Miroslava Krleže; kasnije pisao sam o Unamunu i u *Srpskom književnom glasniku* i preveo neke od njegovih priča, kao i roman *Magla i Tri uzorite novele*, koje je objavila »Zabavna biblioteka« Nikole Andrića, s mojim opširnim uvodom o Unamunu.

– *Dok ste boravili u inozemstvu i razvijali te žive veze u intelektualnim i književnim krugovima Zapada, kako je bilo s Vašim vezama s književnicima, umjetnicima i javnim radnicima u domovini?*

– Vraćao sam se, naravno, prvenstveno kući u Dalmaciju, a zatim u Zagreb. Za vrijeme tih posjeta upoznao sam u Zagrebu u prvom redu *Ivana Meštrovića*, koga sam samo iz viđenja poznao u Splitu još kao dijete. K Meštroviću me je poveo Ćurčin, i tako smo došli do zaključka da jedan posebni broj posvetimo Michelangelu, o kome je Meštar napisao svoj oveći esej, koji sam preveo i na talijanski (da bi ga Papini poslije objavio kao svoj prijevod). Taj Michelangelov svezak imao je jačeg odjeka u samoj Italiji i dao je za naše prilike prilično izrazitu sliku velikog umjetnika. U Zagrebu sam, naravno, često posjećivao dra *Milivoja Dežmana*, glavnog urednika *Obzora*, koji je uvijek na mene ostavljao dojam velikog novinara; ono što je veliki novinar i trebao biti: snaga koja se ne vidi, a koja pokreće cijelim javnim životom jedne zemlje. Dežman je bio cinik, nije ni u šta vjerovao, sumnjao je da će ikada doći do izmirenja između Srba i Hrvata, sumnjao je i u hrvatsko i u srpsko političko vodstvo, smatrao je inteligenciju odgovornom za sve naše nesreće, a narod primitivan i glup. Bio je hladan, ali ipak je i u njemu gorjelo srce jednog duboko osjećajnog čovjeka. Umro je prije no što je ugledao srpsko-hrvatski građanski rat i dolazak komunizma na vlast, što je uvijek predviđao da će, naime, do toga morati doći. Također u Zagrebu posjećivao sam *Miroslava Krležu*, u čijoj sam *Književnoj republici* i poslije *Književniku* objavio neke priloge. Krleža je na mene ostavljao uvijek jak i snažan dojam jedne ličnosti koja prelazi naše razmjere. Kako sam sve čitao i upravo gutao što je on napisao, u razgovoru s njim sam osjećao svu njegovu revolucionarnu snagu i genuinu temperamentnost. Prisustvovao sam i premijeri »Glembajeva« 1929. u Zagrebačkom kazalištu, koja je drama ostavila dojam dubokog kazališnog djela. I mene je, kao i Krležu, oneraspoložilo čitati sutradan u zagrebačkoj štampi negativne kritike o tome djelu, koje ja i danas smatram jednim od najjačih kazališnih djela koja su napisana u hrvatskoj književnosti. Krleža je bio bolje sreće u Beogradu jer su tamo uživali u svakoj kritici hrvatskog društva. Tko god nije osobno upoznao Krležu, nije u stanju da ga osjeti sasvim i kao rođenog pisca revolucionarca. Zanimljiv je bio *Milan Begović*, koji je tada bio pod utjecajem Pirandella i često putovao u Italiju. Sličio je na *vieux marcheur*-a iz »la belle époque«, bio je jako srastao sa Zagrebom, i meni je uvijek govorio da demokracija nije u stanju pobijediti fašizam jer da je fašizam budućnost svijeta. Pod takvim smo se raspoloženjima i rastali 1940. uoči mojeg odlaska za USA. Od mlađih književnika upoznao sam tada u Zagrebu Antu Bonifačića, Antu Nizetea i Delorka, koji su se uvijek zanimali za talijanske kulturne prilike. U *Hrvatskoj reviji* sam surađivao dok ju je uređivao Branimir Livadić; kad je ona pala u ruke Jurišića i Lukasa, onda su prestali s objavljivanjem mojih priloga, tako da mi nije više preostalo nego surađivati u *Novoj Evropi* i u *Srpskom književnom glasniku*. Lukas je tada bio jako pod utjecajem teorija Ortege y Gas-seta i volio je sa mnom o tome razgovarati, ali kad god bi se došlo na to da li ću pisati za H. R., promijenio bi razgovor. Nizeteo se je zauzimao da se moja knjiga o europskim pojavama objavi u Zagrebu i tražio mi je izdavača, ali ni on kao ni ja nismo uspjeli, pa je knjiga upravo uoči rata izišla u Beogradu kod Geca Kona, pod naslovom »*Agonija Evrope*«.

– *Vi ste tada, naravno, imali veza i sa srpskim književnicima i javnim radnicima?*

– U Beograd sam išao tek dvaput i tada sam imao prilike upoznati nekoliko istaknutih srbijanskih intelektualaca, među ostalima Dragišu Vasića, naravno Slobodana Jovanovića, Milana Bogdanovića, čak i dva brata Popovića, Bogdana i Pavla. Za razliku od Zagreba, Beograd mi je davao utisak silno dinamičnog grada gdje je sve tada vrvjelo od neke primitivne elementarne snage.

Kad bih morao usporediti Beograd sa Zagrebom, morao bih kazati da mi je Zagreb tada izgledao kao

zarobljen grad, gdje su ljudi tiho razgovarali, kao da se pribojavaju, dok je u Beogradu sve vrilo s nezadovoljstvom i zadovoljstvom, ljudi su jedan drugoga napadali, ogovali, nitko nije nikoga hvalio. Jedan od tih puta, kad sam stigao iz Rima, mislim da je to bilo ljeti 1928. *Obzorov* dopisnik iz Beograda odličan i pošten novinar Gabro Pilić htio je pod svaku cijenu da me povede k Stjepanu Radiću, da bih ga obavijestio o situaciji u Italiji, jer – govorio je Pilić – Radića sada jako zanima stanje Italije. Polazeći s Pilićem prema staroj Skupštini, gdje je poslije došlo do ubojstva, odjedanput je ruknula ogromna četa žandarmerije na konjima, batinajući svijet na ulici. Pilić mi na to vikne: »Bogdane, bježi, ubit će nas«. I uistinu, mi smo skupa odmakli natrag. Pilić mi je tada protumačio kako žandarmerija operira po Beogradu, tuče svakoga koga nađe na ulici, bez razlike da li je demonstrant ili nije. Nemaju nikakvog osjećaja za čovjeka. Meni je bilo jako žao jer tako nisam nikada u životu vidio Stjepana Radića. Do sastanka nije nikada došlo.

Na mene je jak dojam ostavio Dragiša Vasić, koji je bio jak karakter i udarao strašno na Beograd. Sjećam se da mi je rekao, kako samo Hrvati mogu da oslobode zemlju od korupcije. Bogdana Popovića i Slobodana Jovanovića su posebno zanimali intelektualci, kao Benedetto Croce i Guglielmo Ferrero, sve su htjeli o njima znati, čak kako izgledaju. Slobodan Jovanović je volio znati za sve detalje o Croceu, i t. d. Nema sumnje, treba priznati, svaki je prvi dodir sa Srbijancima u Beogradu jednostavniji, otvoreniji, nema formalnosti, vrata se lakše otvaraju, svi vas pozivaju na suradnju, nego je to slučaj u Zagrebu, gdje je uvijek vladala stanovita mjera nepovjerenja. To je zato što su mogućnosti u Beogradu bile obilnije. U Zagrebu su me u kuću primali samo Meštrović i Čurčin, Dežman uvijek u restoranu, dok su vas u Beogradu uvijek primali kod kuće. Uoči siječnja 1929. ja nisam nikoga u Beogradu našao tko bi bio branio politički život Srbije, svugdje samo napadaji, ogovalanja i kritike.

– *Kada i kako ste započeli karijeru novinskog atašea?*

– U toku godine 1929. bio sam obaviješten od dra Dežmana da ću biti imenovan za dopisnika Agencije »Avale« i eventualno za atašea za štampu negdje na Balkanu. Dežman mi je to ovako saopćio: »Mi smo morali prekinuti vanjsku službu, Vučetić je imenovan za atašea za štampu u Parizu, Mareš u Varšavi, obojica su bili *Obzorovi* dopisnici u tim krajevima, a Vi biste trebali biti u Rimu, ali Beograd veli, da tamo imaju svojeg čovjeka, pa Vam nude položaj u Ateni«. Kad sam stigao u Beograd, tamo me je već nekoliko mjeseci čekala pozicija u Ateni. Ja sam smjesta otputovao u Grčku željeznicom preko Soluna. Cijela ideja da služim u Ateni, jako mi se sviđala, najprije zbog stare Grčke, a zatim, što je to bila rijetka prilika za mene da uistinu upoznam Balkan. Kad sam stigao u Atenu, tamo nije bilo poslanika i ja sam se odmah dao na proučavanje grčkih prilika; najprije sam nastojao naučiti novogrčki tako da bih mogao čitati novine bez prevedioca, koga je poslanstvo inače imalo. Trebalo mi je šest mjeseci da govorim grčki. Moram priznati, taj moj napor da naučim grčki svidio se mnogo grčkim novinarima i političarima. Novinstvo je u Ateni bilo vrlo razvijeno, katkada je izlazilo deset dnevnika raznih struja, i politički život bio je neobično živ i slobodan. To je bila era starog Elefterija Venizelosa, koji je bio političar slobodarskih ideja i volio otvorenu političku igru s političkim neprijateljima. Grci su inače primorski narod, sama Atena je kozmopolitski grad, gdje se u društvu govorilo francuski i engleski. Za razliku od Beograda i Sofije, Atena je izgledala kao velegrad. Kad se saznalo da sam Hrvat, Grci su prema meni bili uvijek otvoreniji nego prema srpskim kolegama u poslanstvu. Oni su uvijek ponavljali da su Hrvati civilizirani, dok da su Srbi Balkanci. Mene je stari Venizelos jako zavolio i često sam bio njegov gost za ručkom; on je, naime, volio imati strance za ručkom. U Grčkoj je tada došlo do pokreta Balkanske Unije, i pokrenut je i časopis *Les Balkans*, čiji sam bio jedan od pokretača i suradnika. Beograd na taj pokret nije gledao baš simpatično, ali neki su srpski javni radnici, kao i dr. Živko Topalović, na tome djelovali s mnogo napora. Na svim balkanskim konferencijama upoznao sam veliki dio balkanske inteligencije sa svih strana; tada sam posjetio Tursku, Rumunjsku, Bugarsku i Albaniju: u svima tim zemljama gledalo se na Hrvate s mnogo simpatije i poštovanja. Netom bih kazao da sam Hrvat, ljudi su odmah postajali prijateljskije raspoloženi. O Grčkoj sam mnogo pisao, posebno u *Novoj Evropi* i u *Srpskom književnom glasniku*. Objavili smo čitav jedan svezak *Nove Evrope* posvećen novoj Grčkoj i problemima balkanskog zbližavanja. Takvo zanimanje za Grčku stvorilo mi je reputaciju grčkog prijateljstva, ili, kako Grci kažu *filelena*, pa sam bio nekoliko puta odlikovan za rad na kulturnim odnosima, a Venizelos je napisao i uvodnik za grčki broj *Nove Evrope*. I danas još uvijek kad god se svratim u Atenu, nađem tamo stare prijatelje s kojima je sastanak uvijek prijateljski topao. Moji prijevodi grčke lirike i kratkih priča bili su prvi takve vrste kod nas.

Za vrijeme mojeg boravka u Ateni imao sam prilike upoznati uglavnom cio grčki književni svijet,

među ostalima starog grčkog pjesnika Palamasa, Kazantsakisa, Uranisa, Seferisa, ali mene je ponajviše zanimalo pjesnik Kavafis, kog sam po prvi put kod nas preveo. Putovao sam kroz staru Grčku i gotovo vidio svaki stari spomenik od vrijednosti, i za svaki sam se posjet starim predjelima Grčke mnogo spremio, čitajući sve što je o tome do tada bilo objavljeno. Jednog me ljeta posjetio i moj prijatelj Leo Ferrero, s kojim sam posjetio Peloponez. Isto tako omogućio sam i Mati Ujeviću da posjeti Grčku i bude primljen od Venizelosa, i on je o tome napisao čitav niz članaka u *Hrvatskoj straži*. S Leom Ferrerom posjetio sam Istanbul i Ankaru koje sam otprije poznao. Kad se stvarao Balkanski Pakt, bio sam prilično u isti upućen. 9. listopada 1933. kralj Aleksandar posjetio je sve balkanske šefove, pa je na Krfu došlo do sastanka između njega i generala Kondilisa, tadašnjeg predsjednika vlade. U zadnji čas dobio sam nalog, da prevodim razgovore između Aleksandra i Kondilisa jer ovaj potonji nije znao francuski. Na Krf sam išao po izričitom traženju dvora; Kralj je odmah tražio da se sa mnom sastane, da ga obavijestim o stanju u Grčkoj, dok je ostavio poslanika Hristića za kasniji razgovor. Kralj mi je, naime, kazao da je on čitao sve moje izvještaje iz Grčke, da su na njega ostavili jak dojam, i da je htio da me pita uoči razgovora s grčkim državicima o mnogim pitanjima. Iz njegovih pitanja razabrao sam da je bio pročitao svaki odlomak iz mojih mnogobrojnih izvještaja o razvoju stanja u Grčkoj i odnosu na Balkanski Pakt. Grčka je, naime, bila podvojena jer je Mussolinijeva akcija bila neobično jaka tako da je i sam Venizelos bio stvarno protiv Pakta, i smatrao da će isti uvesti Grčku u rat s Italijom. Na kraju tog razgovora koji je trajao dva sata, Aleksandar me upita: »Otkuda ste Vi?« Ja sam odgovorio, »Ja sam Hrvat.« »Ali otkuda?« – zapitao je on. Ja odgovorih: »Iz Splita«. Na to će on: »Ah, to je drugo, to je drugo!« Kao da Splitsani nisu Hrvati!

– *To je bilo u stilu Aleksandrove politike. Ali, ostavimo to. Zanima me da li ste i za vrijeme boravka u Grčkoj nastavili gajiti one veze s europskim intelektualcima, koje ste prije bili uspostavili. Vidim da ste s mladim Ferrerom, koji je nekako bio Vaš vršnjak, proputovali Peloponez, a pročitao sam i Vašu knjižicu o njem, izišlu u nakladi »Obzora«, nakon što je Leo Ferrero tragično izgubio život u tridesetoj godini života prigodom jedne automobilske nesreće*

– S Ferrerovima sam trajno održavao veze i posjećivao ih jer sam ljeta obično provodio izvan Grčke. Tamo sam prigodom jednog posjeta upoznao grofa Sforzu i ponovno susreo Salveminija. Tamo sam sreo i svoju ženu Ninu, kćer Ferrerovih, s kojom sam se vjenčao u Ženevi 1935.

– *Vi ste tada i prešli u Ženevu?*

– Da. Bio sam premješten iz Atene legaciji kod Lige Naroda, gdje sam ostao sve do 1940. Napustio sam Grčku uoči restauracije monarhije, kad je Venizelos otišao u progonstvo gdje je i umro. U Ženevi sam prisustvovao kraju predratne Europe. Sve one odlučujuće faze kapitulacije Zapada u odnosu na Mussolinija i Hitlera promatrao sam vrlo živo i žalosno u nemoćnom Društvu naroda. Iz neposredne blizine sam gledao kako predstavnici Velike Britanije i Francuske napuštaju male narode iz centralne i jugoistočne Europe, i konačno sami sebe, pomažući Mussoliniju i Hitleru da konačno ne spase mir, nego strovale Europu i cijeli svijet u Drugi svjetski rat. Iz neposredne blizine gledao sam Lavala, Edena, Litvinova, Titulesca, Beneša, i t. d. Osvajanje Abesinije, građanski rat u Španjolskoj i, konačno, isključenje Sovjetskog Saveza – uslijed rata protiv Finske – duboko su mi se zasjekli u uspomeni. O tome bi trebalo govoriti čitave sate, možda napisati i cijelu knjigu. U Ženevi je tada živio moj tast Ferrero, koji je pisao svoju poznatu trilogiju o Napoleonu i Bečkom kongresu. Njegova su se predavanja na sveučilištu u Ženevi mnogo pohađala i slušala tako da je najveća dvorana bila uvijek krcata slušalaca. U njegovom je salonu uvijek bilo zanimljivo i živo. Tu bi dolazili ugledni talijanski emigranti Ignazio Silone, Sforza, Salvemini, Reale, pa vrlo mnogo uglednih Francuza, kao što su bili Daniel Halevy, André Maurois, pa i Leon Blum, a također Salvador de Madariaga i mnogi Španjolci republikanskog opredjeljenja. Često sam posjećivao Pariz i tamo radio na zaključnim poglavljima moje knjige »Agonija Evrope«.

– *Za vrijeme Vašeg službovanja u Ženevi, tamo je kroz neko vrijeme živio i dr. Juraj Krnjević kao politički emigrant. Da li ste Vi bili potanje upućeni u njegov rad ili možda čak i došli u kakav dodir s njime?*

– U Ženevi sam upoznao dra Andriju Štampara, koji je radio u higijenskoj sekciji Društva Naroda i često putovao u razne higijenske misije po Kini, Indiji, i t. d. Dr. Štampar je jako patio od samoće i nostalgije za svojom obitelji, koja je živjela u Zagrebu. Bio je upravo zanesen drom Vladkom Mačekom i o

njemu mi je govorio s neobično mnogo poštovanja. Jednoga dana mi je on predložio da se sastanem s drom J. Krnjevićem. Taj sastanak je, mogu kazati, sasvim preokrenuo moje držanje prema hrvatskoj problematici. Dr. Krnjević je na mene ostavio dojam staloženog, sređenog i neobično ozbiljnog i odgovornog političkog čovjeka. Od tog vremena razvila se između dra Krnjevića i mene suradnja. Ja sam ga ispratio na kolodvor kad se je sa svojom djecom vraćao poslije mnogo godina u Zagreb. Nije prošlo ni nekoliko mjeseci poslije njegova povratka u Zagreb, kad sam od njega dobio telefonski poziv, kojim mi je javljao da je potrebno da pođem u Beograd i prihvatim položaj u Presbierou, što sam ja iz povjerenja prema njemu i učinio. Kako je već rat bio buknuo, svi su se čudili što ja sa ženom i dvoje male djece napuštam sigurnu i mirnu Švicarsku. Učinio sam to samo iz povjerenja, koje sam imao prema dru Krnjeviću i, naravski, što me je poslije mnogih razgovora s njim vukla unutrašnja stvar zemlje. Kad sam, međutim, stigao u Beograd, talijanska diplomatska služba uložila je odlučan protest protiv mojeg imenovanja, i predstavnici talijanske štampe u Beogradu spremali su se napustiti zemlju u znak protesta. S Talijanima su se solidarizirali i Nijemci tako nisam bio u stanju ništa učiniti u sklopu Presbieroa. Dr. Krnjević je bio mišljenja da bi trebalo imenovati nekoliko hrvatskih intelektualaca na razna mjesta u inozemstvu u svojstvu atašeja za štampu i nekoliko ih je već bilo i stiglo u Beograd, ali ja sam odmah zatim napustio Jugoslaviju i bio premješten za savjetnika poslanstva u Washington.

– *Kakvi su bili Vaši prvi dojmovi po dolasku u Ameriku s obzirom na opći položaj u svijetu i s obzirom na prilike među našim iseljenicima?*

– Kad sam stigao u Washington, Europa je uglavnom bila pokorena po Hitleru, a u Americi se tada govorilo da je rat završen pobjedom Hitlera. U Americi sam tada osjetio svu snagu jedne velike štampe s kojom se nije moglo raditi kao u Europi. Talijansko-njemačka propaganda bila je vrlo jaka, ali isto tako i engleska. Poslanik Jugoslavije bio je Konstantin Fotić, koga sam poznao iz Ženeve. On je bio vrlo popularan u State Departamentu i imao je dobrih veza s novinarima, koje je i on, kao i ja, uglavnom poznao iz Ženeve. Mene je u prvi čas najviše zanimalo hrvatsko iseljeničtvo o kome sam vrlo malo znao, kao i njihova štampa. U poslanstvu se vrlo malo posvećivala pažnja iseljenicima; jedini kontakt, s kojim je poslanstvo održavalo veze bio je *Srpski narodni savez* i list *Srbobran*. Ja sam uspostavio vezu s *Hrvatskom bratskom zajednicom* i s ostalim organizacijama i ljudima. Posjetio sam Luja Adamiča, koji se je jako iznenadio da je netko iz poslanstva k njemu došao. Kako je već postojala vlada Sporazuma, on je to protumačio da je Mačekovo prisustvo u Beogradu izmijenilo cio kurs politike. Tako je shvatilo uglavnom i iseljeničtvo koje je do tada bilo u sukobu s poslanstvom. Jedino su me napali komunistički listovi, *Slobodna reč* i *Narodni glasnik*, kao i ustaška *Nezavisna Hrvatska Država* koja je malo zatim i prestala s izlaženjem. Posjetio sam i don Nika Grškovića s kojim je uvijek bilo ugodno razgovarati. Velika je šteta što taj čovjek nije napisao svoje uspomene jer je on poznao svaki detalj i svakog čovjeka u iseljeničtvu. Vlada Sporazuma je i njemu dodijelila neku vrstu potpore, što je lijepo odjeknulo u iseljeničtvu, dok je Tesla također živio na dispozicionom fondu poslanstva. Bilo je isto tako nekoliko hrvatskih intelektualaca, koji su primali omanje svote, iako su surađivali u tako zvanoj opozicionoj štampi. Usprkos svemu, mene su uvijek lijepo primali dalmatinski iseljenici u Chicagu i Pittsburghu, pa i poslije opomena koje su čitali u hrvatskom novinstvu.

– *Kako je odjeknuo u iseljeničtvu i na poslanstvu slom Jugoslavije u travnju 1941?*

– Naravski, nakon sloma Jugoslavije došlo je do sukoba u odnosima između Srba i Hrvata u iseljeničtvu i na poslanstvu, i to se je posebno manifestiralo pod kraj 1941. Do toga vremena moji su odnosi s Fotićem bili normalni, gledali smo, naime, jednako na međunarodnu situaciju, bili smo orijentirani antiosovinski, ali u nacionalnim pitanjima Jugoslavije nismo se slagali, pa o tome nismo nikada govorili. Međutim, poslije stvaranja NDH, srbijanska je diplomacija zauzela stav tako protuhrvatski da je cio hrvatski narod poistovjetila s ustaštvom. U tome su se svi slagali, Fotić, književnik Rastko Petrović, koji je bio tajnik poslanstva, i, konačno, pjesnik Jovan Dučić. Nikada književna i intelektualna elita jednog naroda nije tako strašnih i pogrđnih stvari rekla i napisala o hrvatskom narodu, koliko svi ti, i to sa znanjem i odobravanjem Slobodana Jovanovića. Iako je u poslanstvu bilo i drugih Hrvata, koji su sve to podnosili, ja sam odlučio da se tome oduprem. Iako su Fotić, Petrović, Dučić i Jovanović mene ranije cijenili, kao i ja njih, osjetio sam da sam ipak trebao i morao braniti hrvatske pozicije i posebno lučiti hrvatski narod od kolaboracije s Osovinom. Postao sam crvenom krpom u očima vlade u izagnanstvu, i konačno sam bio izložen progonima,

premješten u Argentinu, i, konačno, dao ostavku. U to vrijeme prodrila je u javnost i istina o otporu u zemlji. Čulo se za partizane i za Tita, kao i to da je on Hrvat. Hrvatsko iseljništvo, koje je bilo pod udarcem svega onoga što je saveznička propaganda govorila i pisala, da hrvatski narod surađuje s Osovinom, odjedanput je diglo glavu. To nas je sve opredijelilo da se deklariramo u prilog Tita i njegova otpora protiv četnika i Mihajlovića. Koliko sam u toj propagandi sudjelovao i ja, dokazuju najbolje svi tajni dokumenti koji su objavljeni poslije rata, iz kojih se vidi da je Fotić tražio moje premještenje iz USA jer da sam najefikasniji u »protusrpskoj propagandi«. Ja, međutim, nisam vodio protusrpsku propagandu, nego sam samo branio hrvatski narod od objeda velikosrba Fotića, Jovanovića, Petrovića i Dučića, što je na kraju krajeva bila moja dužnost kao sina jednog nepravедno optuženog naroda. U borbi protiv hrvatskog naroda, srpska se diplomacija nije žacala nikakvih sredstava. S jedne strane su nas optuživali da smo u vezi s ustašama u Zagrebu, s druge strane, da smo agenti Titova komunizma. Oni su optuživali isto tako i dra Mačeka, a glavna im je meta bio dr. Krnjević. Uvijek su govorili i pisali da između Pavelića, Mačeka i Krnjevića nema nikakve razlika, da svi oni rade u istom pravcu. Kako je u to vrijeme u USA boravio i ban Šubašić, nekolicina nas, dr. Ante Smith-Pavelić i ja, bili smo mu na raspolaganju i uslijed toga jako trpjeli. Treba zabilježiti još i ovo da je dr. Ante Smith-Pavelić bio prvi koji ja na radiju izjavio da se u zemlji bore partizani na čelu s Titom, a ne četnici na čelu sa Mihajlovićem. Uslijed svega toga, meni su bile oduzete mnoge dužnosti kod vođenja *Jugoslavenskog informativnog centra u New Yorku*, koga su Srbi proglasili u isto vrijeme leglom ustaštva i partizanskog komunizma. Sve je to svršilo mojim prekidanjem tako da sam vrlo rano počeo pisati o našim pitanjima u vodećim američkim časopisima *The New Republic* i *The Nation*. U siječnju 1944. *The Nation* je zapravo posvetio cijeli broj mojoj analizi prilika u zemlji i u vladi u izgnanstvu. Ali sve to iziskuje, naravski, obradbu ne samo jednog članka, nego i cijele knjige.

– *Držim da biste i trebali napisati knjigu. Ja sam, na primjer, pročitao Vaš članak iz The Nation iz 1944. i mogu zamisliti kakva je konsternacija morala nastati, kad ste tamo napisali da izbjeglička vlada među narodima, koja navodno služi, širi samo strah da će se nakon rata pokušati uspostaviti stari poredak s četnicima, žandarima i političkim tiranima. Ali, koliko ljudi to zna? Vidim da se o tom razdoblju već piše tu i tamo pomalo. Ali kako se piše, to je, naravno, drugo pitanje.*

– Mogu Vam odmah odgovoriti na to pitanje da prateći, što se o tom razdoblju pisalo u emigraciji i kod kuće, sve je to prilično manjkavo. Postavljajući svoje pitanje Vi ste vjerovatno mislili na Lojenove »Uspomene«. Mogu Vam reći da je u njima cijelo razdoblje prikazano nepotpuno i netočno. Nema o tome sumnje da su komunisti bili vrlo aktivni u stvaranju zajedničkog fronta u prilog Titovih partizana, ali i oni su najprije bili za Mihajlovića, kome je Mirko Marković dao 1000 dolara u fond, i to na ruke kralja Petra. Glavno je ipak to, iako je kvantitativno hrvatski radnik podupirao partizane, politiku je vodila srpska marksistička manjina, i to Srđan Prica, Stevan Dedijer, Mirko Marković i Nikola Kovačević, s velikim brojem srpskih popova, kao Drenovcem, Gačinovićem, Maletićem i Glocarom. Hrvatski su komunisti upravo na čelu s Lojenom bili običan materijal koji je kasao za srpskim komunistima. Kad je izišao moj članak u *The Nation*, Adamič ga je pozdravio kao važan prilog u borbi za raskrinkavanje velikosrba, ali su ga svi gore spomenuti srpski komunisti osudili kao suviše »hrvatski«. Kasnije u Beogradu i u Zagrebu, osjetio sam kako su hrvatski komunisti bili nemoćni u obrani hrvatskih interesa, svi ti Bakarići, Gregorići, Krstulovići, Žanke i drugi drhtali su ispred raznih Velebita, Koraća, Neškovića i sl. Neka vam posluži i ovo kao primjer. Odmah poslije rata u Washington je stigao na pr. Vlada Ribnikar od *Politike*, da nagovori Rastka Petrovića da se vrati kući i da će mu sva akcija u prilog Mihajlovića i velikosrpstva biti oproštena. Na tome je radio i Marko Ristić. Isto tako slalo se ljude da preuzmu Dučićevu ostavštvinu kako bi se objavila u zemlji. Kad sam 1945. bio u Beogradu, Vladimir Dedijer i drugi srpski komunisti svugdje su tražili Dragišu Vasića da bi ga doveli u Beograd, oprostili mu i dali mu mogućnosti da se rehabilitira. Mene su u Beogradu gledali poprijeko samo radi toga što sam bio Hrvat, i tamo sam osjetio koliko su Srbi, u prvom redu Srbi, a zatim sve ostalo. Takav slučaj nije, nažalost, kod Hrvata. U svibnju 1945. Krleža je u Zagrebu strahovao što će s njim biti. Uvjeren sam da je Meštrović bio u Zagrebu 1945. da bi Agustinčić bio učinio sve da ga se makne ili likvidira. Između Dučića i Budaka nije bile ideološke razlike, Budak nije nikada napisao tako gadnih uvreda protiv srpskog naroda, kao što je Dučić učinio prema Hrvatima, pa ipak Budaka se likvidiralo, a Dučićeve se priloge i dalje tiska, dok se u Beogradu lansira Rastko Petrović, koji je meni više put kazao da se ne bi mogao ugodno osjećati kad bi bio Hrvat. Ja sam mu dobacio: »Eto vidite, upravo sada kad se mnogi stide da budu Hrvati, ja hrvatujem, Rastko, a Vi kako znate«. Ja nemam ništa protiv toga da se

objavljaju Petrovići, Dučići, Crnjanski, Vasići, i t. d., ali želim kazati da je već skrajnje vrijeme da Hrvati nauče, braniti interese Hrvata. Jedan od razloga uslijed čega mislim da su se na pr. Car, Čipiko i Andrić opredijelili za Srbe i smatraju se Srbima, upravo je to što su bili svjesni da će tamo u srpstvu, koje vodi Jugoslaviju, biti sigurniji za svoj intelektualni i individualni opstanak. Da sam ja 1941. zauzeo stav da sam Srbin i odrekao se braniti svoj hrvatski narod, ne bih nikada bio toliko napadan ni od Hrvata ni od Srba. Ali, to nisam mogao učiniti jer sam bio Hrvat. Dok Meštrović nije govorio da li je Srbin ili Hrvat, Hrvati i Srbi su ga ostavljali na miru. Kad je naglasio da je Hrvat, onda su počeli napadaji na njega, jednih i drugih. Ja nisam nikada bio nikakav hrvatski nacionalist, niti sam to danas. Nisam nikada nikoga mrzio, pa ni Srbe, niti ih mrzim, naprotiv sam mišljenja da za oba ta dva naroda postoje mogućnosti razvoja, sreće i blagostanja, ali ono što me je opredijelilo da se izjasnim za Hrvata, bilo je to kad je Jovan Dučić napisao onu strašnu seriju pamfleta, u kojima je pokušao ustvrditi da Hrvati nisu narod, da nemaju svog jezika, da sve što su postigli imaju zahvaliti samo Srbima. Jednom riječju, da su roblje i još gore od toga. To nisam mogao nikako podnijeti.

Iz svih tih iskustava, Hrvati, koji se nalaze u emigraciji, trebali bi da izvuku neke pouke da budu tolerantni međusobno, da se uzajamno pomažu. A onim Hrvatima kod kuće, posebno onima, koji sačinjavaju dio sadašnjeg vladajućeg sustava, treba preporučiti da vode brigu o hrvatskim interesima i da brane svakog Hrvata, kao što to uvijek čine Srbi, komunisti i nekomunisti. Već je skrajnje vrijeme da se Hrvati oslobode nacionalističkog infantilizma i postanu odgovorni kao narod. U tome mogu mnogo naučiti od Srba i njihovog realizma, a još više i bolje od Slovenaca.

– Iako je Vaš odlazak u Beograd za šefa odsjeka za strano novinstvo u Ministarstvu vanjskih poslova Titovog režima 1945. dovoljno poznat, a pogotovo Vaše strahovito razočaranje, brz raskid i denuncijacija Titovog režima pred svjetskom javnosti – jer sve su to događaji novijeg vremena koji su imali velikog odjeka, biste li ipak još nešto rekli o tome ovom prilikom?

– O svom boravku u Jugoslaviji 1945. ja sam dosta toga pisao i bio sam prvi i zadnji, koji je u svjetskoj štampi opisao uspostavu krvave komunističke strahovlade nad narodima Jugoslavije. U listopadu 1946. najpopularniji američki časopis *Reader's Digest* objavio je moj opsežan članak pod naslovom »Tragična lekcija Jugoslavije svijetu«. Taj je članak bio preveden na mnogo svjetskih jezika, tiskan je u preko dvadeset milijuna primjeraka. U *The New Republic* u rujnu iste godine objavljena je serija mojih članaka za politički i intelektualni svijet o uspostavi komunizma u Jugoslaviji. Obadva članka bila su mnogo komentirana preko radija i televizije. Za naše čitatelje objavio sam niz članaka u *Hrvatskom glasu* iste godine, što je poslije bilo pretiskano i u istoimenom kalendaru. Od toga vremena, ja sam u američkoj štampi redovno pisao o svim problemima komunizma kod nas, svjedočio sam nekoliko puta pred američkim Senatom o Titovom komunizmu, protivu potpore Titu, i tražio da američka vanjska politika bude efikasnija u odnosima s Jugoslavijom. Moji su članci često pretiskavani u *Congressional Record*. Bez pretjerivanja mislim da sam poslije Luja Adamiča, publicista, koji je najviše članaka objavio u najviše američkih časopisa i dnevnih listova, i uzimao učešća u panelima preko radija i televizije, kad god je bila riječ o Titu. Imao sam tu čast da me je Aleksandar Ranković zbog takvog pisanja isključio iz svoje amnestije i da me jedanput sam Tito pokušao demantirati u jednoj svojoj izjavi, uperenoj protivu mene. To su moja najnovija odlikovanja, na koja sam svakako ponosniji, nego da su me odlikovali odličjem narodnog heroja!

Surađivao sam i surađujem u ovim američkim časopisima: *Reader's Digest*, *Saturday Evening Post*, *Reporter*, *Commonweal*, *Commentary*, *The Nation*, *The New Republic*, *The Freeman*, *The Plain Talk*, *The New Leader*, *The New York Times*, *The Catholic Digest*, *The Sign*, *American Mercury*, zatim u naučnim časopisima: *The Annals of the American Academy of Science*, *Journal of Central European Affairs*, i t. d., i t. d. Redovno surađujem na hrvatskom jeziku u *Hrvatskom Glasu* i *Hrvatskoj reviji*. Imam i svoj sindikat od osamdeset dnevnih listova *For the Record*. Objavio sam od 1946. nekoliko stotina, možda i tisuću članaka; sve bi se to dalo sakupiti u nekoliko knjiga na hrvatskom i engleskom jeziku. Mnogi su moji članci preštampani i u knjige, zatim signalirani u indekse i razne časopise, konačno postao sam i redovnim profesorom, i ne mogu se požaliti na postignute rezultate. Ali nije pitanje u tome!

– Znam da nije. Ali postignuti uspjesi su jedinstveni. Oni nisu važni samo za Vas osobno i za Vašu osobnu afirmaciju u ovoj velikoj metropoli Amerike. Oni, kao i svaki naš značajniji uspjeh, imaju snažan psihološki efekt na naše useljenike u Americi, na hrvatske izbjeglice po svim kontinentima i, konačno, na

narod u Hrvatskoj, do kojeg ipak ponešto vijesti dođe o onom što se ovdje radi. Sve su oči uprte u Ameriku.

– To je točno – upadne Radica. I u tom pogledu ja bih dodao da se je u Americi veliki dio hrvatske inteligencije pozitivno izrazio. Svi oni koji su ovamo stigli od 1945., uglavnom su ekonomski nezavisni. Imaju svoje publikacije, organizacije, koje se razlikuju od starih. *Hrvatska revija, Croatia Press, Journal of Croatian Studies* s Akademijom pouzdano su formacije koje će ostati među najpozitivnije, koje je hrvatska intelektualna emigracija stvorila, i u čemu ona, iako mala, nimalo ne zaostaje za ostalim velikim emigracijama. Ja sam uvjeren, kad god se bude otvorilo pitanje rješavanja sudbine našeg dijela Europe, da će hrvatska intelektualna emigracija dati potporu i narodu i onim političkim ljudima kod kuće, koji budu zaslužili da Hrvatsku povedu boljoj sudbini.

– *Kad smo već kod toga, recite mi kako Vi gledate na budućnost?*

– Ja sam radije optimist s obzirom na budućnost. Jedna stvar postaje sve to jasnijom, a to je da je uslijed postojanja atomske bombe rat učinjen nemogućim. Iako još nije pravno stavljen izvan zakona, tome se virtualno ide. Druga stvar od najvećeg historijskog zamašaja svakako je revolucionarno prilagođivanje Katoličke Crkve svijeta i društva našeg vremena. *Aggiornamento* dobrog Pape Ivana XXIII. je stvar koju nitko nije mogao predvidjeti prije prošlog rata. Treće je demonolitizacija svjetskog komunističkog pokreta, da ne kažemo policentrizam ili unutrašnje raspadanje jedne uistinu nesuvremene ideologije i organizacije. Tamo 1945. nitko nije bio u stanju predvidjeti da bi se to moglo izvesti bez rata. Četvrto je transformacija zapadnoeuropskog kapitalizma prema američkom uzoru: veća podjela kapitala s ljudskim zajednicama. Peto je tendencija, koja se sve više manifestira kod radničkih slojeva, da postanu srednjim staležem, kao u Sjedinjenim Američkim Državama, a ne klasa sa stanovitim mesijanskim poslanjem. Sve su to najnovije pojave, o kojima moja generacija nije mogla niti sanjati kad je počela misliti poslije Prvog svjetskog rata pa u razdoblju između dva rata sve do ovog poslijeratnog vremena. Pragmatizam sve to više pobjeđuje ideologiju, i zato i mi Hrvati moramo preudeliti našu politiku prema pragmatičkom razvoju svijeta više nego li prema ideološkom.

Noć, koja čini New York daleko ljepšim i čarobnijim, davno se već bila protekla kad sam se rastao s Bogdanom Radicom. Vršci visokih nebodera zavili su se u svoje gunjeve, uz izuzetak Americane, Hiltona, Waldorf Astorije i još po kojeg hotela, koji svoje goste udomaćuje među oblacima. Tamo su još blistali osvijetljeni prozori na tridesetim i četrdesetim katovima. U zgradi Ujedinjenih Naroda također su još mnoge prostorije osvijetljene. Tamne i svijetle četvorine nepravilno se izmjenjuju i stakleno pročelje slični na ogromnu križaljku, koja se odražuje u vodama East Rivera. Ondje se, možda, u ovaj čas raspravlja o krizama i zagonetkama dalekih zemalja, ali ne o krizama o kojima sam razgovarao s Radicom.

Iako mi je Radičin životni put bio već prilično dobro poznat, danas kad smo ga u jednom mahu prošli od rođenja do njegove šezdesete, preda mnom su se u jednoj velikoj reljefnoj slici našli svi njegovi »ljudi i događaji«. Događaji, u kojima su se ljudi našli u vrtlogu kulturnih, političkih i ideoloških strujanja, sa svojim tragičnim dilemama, kontradikcijama i sukobima. Strujanja, koja pod teškom klimom političke opresije u Hrvatskoj, na onom našem golom i oporom kršu, često su zadobivala tok naših rijeka ponornica u traženju puta do mora, do širokih pučina.

Bilo mi je drago i simpatično što u svom današnjem izlaganju Radica nije nastojao sebe prikazati herojem. Govorio mi je o svojim slabostima, i ja sam ih iznio onako, kako mi ih je on ispričao.

Ali Radica još nije ispisao svoje zadnje poglavlje. Pred njim je još značajni finale. *Hrvatski finale*, kao što je bio onaj Ivana Meštrovića, i onakav kakav je u skladu s tradicijom Splita Marka Marulića i don Frane Bulića.

Zaključci do kojih dolazi Bogdan Radica nakon svih svojih dosadašnjih životnih iskustava ne proizlaze iz samo sentimentalno-osjećajnih motiva, ne čak niti isključivo iz njegovog ideološkog opredjeljenja, demokratskog i liberalnog, nego, povrh toga, on do njih dolazi i po mjerilima američkog pragmatizma i zalaže se za veću i bolju primjenu tog pragmatizma u hrvatskom javnom radu. To nije slučajno. Pragmatizam je uspio gdje su mnoge teorije tvoraca modernih ideologija zatajile. Pragmatizam nosi sa sobom znatnu mjeru samopouzdanja i optimizma. Te obje note su prirodene Radičinom značaju. On im daje maha u svom pisanju. Okretnim stilom, mladenačkom energijom, pun životnog elana, Bogdan Radica u Novom Svijetu i iz Novog Svijeta, u svojoj šezdesetoj, na osebujan i jedinstven način doprinosi *aggiornamento* u hrvatske kulture i hrvatske politike.

»Hrvatska revija«, 1965, 1-2, 33-51.

